

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasının 21-ci maddəsində deyilir ki, “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Bununla Azərbaycan dilinin rəsmiyyəti təmin olunur. Rəsmi dildə isə informasiyalar həm yazılı, həm də şifahi dillə çatdırılır. Lakin dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyətinin metodologiyası tam müəyyən edilmədiyindən danışq dili ilə şifahi dilin hədudları bütövlükdə müəyyən edilməmişdir. Bir çox hallarda isə danışq dili şifahi dil kimi mənalandırılmışdır. Görkəmli dilçi professor Əbdülzəl Dəmirçizadə şifahi dili səciyyələndirərkən yazır ki, “Ədəbi dilin şifahi və yazılı olmaq üzrə iki əsas növü vardır. Şifahi ədəbi dil daha əvvəl formalaşmışdır; lakin yazılı ədəbi dil yaradıldıqdan sonra da şifahi ədəbi dil yazılı ədəbi dil ilə müvazi yaşayır və inkişaf edir. Bizim dövrümüzdə ədəbi dilimizin hər iki növü müvazi surətdə xeyli inkişaf etmişdir. İndi qurultaylarda, radioda, ali, orta və ibtidai məktəblərdə səslənən şifahi ədəbi dilimiz olduğu kimi yüksək duyğuları, dərin fikirləri, geniş anlayışları ifadə edən yazılı ədəbi dilimiz də vardır”.

Şifahi dil danışq dilinin cıllanmış və zənginləşmiş normalarının əsasında formalaşır. Danışq dili normaları nə qədər ümumişlək xarakter qazansa da belə onu şifahi dil ilə eyniləşdirmək mümkün deyildir. Danışq dili ilə şifahi dilin ən başlıca fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, danışq dilində nitq aktının sərbəstliyi vardır. Ona görə də danışq dili ümumi normalar yaratmağa meyillidir. Şifahi dilin isə özünün xüsusi normaları yoxdur. Şifahi dil bir tərəfdən danışq dilinin ümumiləşmiş normalarını mənimsəyir, digər tərəfdən yazılı dilin icbari normalarından qiyadalanır. Şifahi dil ümumi ünsiyyət-informasiya xarakterinə də malik deyildir. Şifahi dil daha çox rəsmi danışqların, görüşlərin, mükəllimələrin, müsahibələrin, dövlət səviyyəli ünsiyyət-informasiya mühitinin dili kimi formalaşmışdır. Danışq dili daha çox xalq arasında formalaşmış təşəkkül tapdığı halda şifahi dil yüksək təbəqə arasında formalaşaraq işlədilmişdir. Şifahi dilin rəsmiyyət xarakteri də bu təməl üzərində bərqərar olmuşdur. Bir sözlə, şifahi dil yüksək təbəqənin elit dili kimi, bir qədər də qətiyyətlə desək, saray dili kimi formalaşmışdır. Yazının meydana gəlməsi şifahi dilin normalarının zənginləşməsinə və sabitləşməsinə səbəb olmuşdur. Qədim Romada, Yunanıstanda, Şərqi ölkələrində meydana gəlmiş bəlağətli dil, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da yazılı alınmış mətnlər tənənəli şifahi dilin bariz nümunələridir. Hələ qədimlərdə elit dil kimi formalaşmış şifahi dil müasir dövrdə öz ənənələrini rəsmi yığıncaqlarda, simpoziumlarda, məruzələrdə, radio-televiziya aparıcılarının nitqində davam etdirir. Azərbaycan dilinin şifahi dil üslubunun ən bariz nümunələri Ulu Öndər Heydər Əliyevin və Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin nitqlərində öz təcəssümünü tapır.

Şifahi dilin danışq dili ilə eyniləşdirilməsi daha çox hər iki informasiya vasitəsi şifahi yolla ifadə olunmasına görədir. Oudur ki, şifahi dil yazılı dil ənənələrinin inkişaf etdiyi və normaların sabitləşdiyi dövrdə daha mükəmməl qaydalara malik olmuşdur. Bu mənada şifahi dil yazılı dilin nitq vasitəsi ilə təzahür variantı səviyyəsində işlənməmişdir. Əlbəttə ki, şifahi dil danışq dilinin təqlidi olmadığı kimi yazılı dilin də təkrarı deyildir. Danışq dilinin və yazılı dilin öz normaları olduğu kimi şifahi dilin də danışq dilinə və yazılı dilə əsaslanan xüsusi normaları vardır. Ancaq şifahi dil normaları danışq dilinə və yazılı dilə söykəndiyi halda həmin normalar nitq aktı vasitəsi ilə cıllanaraq sabitləşmə mərhələsi keçirir. Müasir dövrdə Azərbaycan dil artıq ikidillilik şəraiti yaşamadığından onun ənənələri daha da inkişaf edir. Şifahi dil sürətlə cıllanır, təkmilləşir, məntiqi ardıcılığa, dəqiqliyə, aydınlığa, səlisliyə, ritmikliyə, axıcılığa malik olur.

Ə.Dəmirçizadə şifahi dil haqqındakı fikirlərini “Müasir Azərbaycan dili” kitabında davam etdirərək yazır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin hər iki növü şifahi və yazılı növü təqribən XI-XII əsrlərdən mövcuddur. Əlbəttə, şifahi dil nisbətən daha əvvəllər formalaşmışdır, lakin yazılı ədəbi dil yaradıldıqdan sonra da şifahi ədəbi dil ilə yanaşı işlənir və ümumi qanunauyğun yolla inkişaf edir. İlk dövrlərdə şifahi ədəbi dilin işlənmə dairəsi daha geniş, yazılı ədəbi dilin işlənmə dairəsi isə məhdud olmuşdur. Bununla belə, ədəbi dilin şifahi və yazılı növləri zənginləşmə, dəqiqləşmə mənbələri kimi daim bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişlər”.

Mövcud orfoepiya lüğətləri şifahi dilin normativlərinə həsr olursa da, onlarda verilən nümunələr tələffüzə bir-birindən fərqlənir. Bu bərdə dərsliklərdə, vəsaitlərdə və məqalələrdə də bir-birindən fərqli nümunələr verilməsinə təsadüf edilir. Məsələn burasındadır ki, danışq dili ilə şifahi dil anyalışları, bir qayda olaraq bir-biri ilə eyniləşdirilmiş şəkildə təqdim edilmişdir. Məhz tərtib olunan orfoepiya lüğətləri də danışq dili adı altında şifahi dil üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də tərtib edilən lüğətlərdə çoxlu tələffüz fərqlərinə rast gəlmək olur. Nitq mədəniyyəti məsələləri ilə əlaqədar M.Ş.Şirəliyev yazırdı ki, “Dil mədəniyyəti ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi qolları ilə bağlıdır. *Yazılı ədəbi dil* əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, durğu işarələri, *şifahi ədəbi dil* isə orfoepiya məsələlərini əhatə edir”.

1982-ci ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda hazırlanıb çap edilmiş orfoepiya sözlüyünün əvvəlində göstərilir ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti dəfələrlə çap olunmuş, təkmilləşmiş və yazılı qaydalarımız nisbətən sabitləşmişdir. Lakin indiyə kimi danışq dilində bir sıra dolaşlıq və çətinliklər mövcuddur. Bir çox hallarda dilimizin tələffüz normalarına əməl edilmir”.

Burada həmçinin qeyd olunur ki, “Ədəbi tələffüzümüzün əsasını Azərbaycan ziyalılarının danışığı təşkil edir. Bu ziyalılar müxtəlif rayonlardan olmasına baxmayaraq yazılı dilin təsiri altında ümumiləşmiş ədəbi dildə danışır”.

Orfoepiya sözlüyü ümumiləşmiş ədəbi dil variantı kimi təqdim edilsə də burada danışq dili elementlərinin daxil edilməsinə daha çox yer verilir. Belə ki, məsələn, *yazılı dildəki alsaydım, alaydım, danışanlar, qalanlar, odunlar almayacaq, bağlayır, danlayır, döşək, sönmək, döymək, hörük, hürmək, hürkmək, torpaqda, torpaqdan, alırlar, gəlirlər, bilirlər, itlər,*

<sup>1</sup>ADPU-nun baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

*daşlar, yerlər, qadınlar, gəlinlər* kimi yazılan sözlərinin adi danışıq qaydasına uyğun olaraq *alseydim, aleydim, danışannar, qalannar, döşəy, sökməy, döyməy, hörüy, hürməy, hürkməy, torpaqda, torpağdan, alullar, gəllər, bilillər, itdər, daşdar, yerrər, qadınnar, gilənnər* şəklində tələffüz edilməsi tövsiyə olunur ki, bu da bütünlükdə ana dili istifadəçilərinin məskun olduğu bütün əraziləri tamamilə əhatə etmir.

Şifahi dil ilə danışıq dilinin eyniləşdirilməsi barədəki fikirlər digər mənbələrdə də davam etdirilir. Prof. N.Abdullayev “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adlı kitabında yazır ki, “Adi danışıq dilində *mənnən, plannan, alseydi* sözləri bu qaydada tələffüz olunur. Ədəbi dildə də bu tələffüz şəkilləri düzgün sayılır: *Salmandan-Salmannan, köçdü-köşdü, gəlinlər-gəlinnər, işlər-işdər, atlar-attar, oxuyurlar-oxuyullar, gəlsəydi-gəlsəydi, görsəydi-görsəydi*”.

Nitq mədəniyyəti məsələləri barədə yazılan əsərlərdə maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürülsə də normalar və onların hüdudları hələlik təyin edilməmiş qalır. Bununla birlikdə son zamanlar aparılan tədqiqatlarda şifahi dil və onun normaları barədə maraqlı fikirlər irəli sürülür.

Kütləvi informasiya vasitələrinin dili barədə çox maraqlı və ciddi tədqiqatlar aparmış professor Qulu Məhərrəmli bu sahədə görülən işləri xatırladaraq yazır ki, “Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri olmuş prof. Ə.Dəmirçizadə tədqiqatlarında bilavasitə TV dili haqqında danışmasa da şifahi nitqin bir sıra qaydalarının, xüsusi orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. Onun şifahi nitq haqqında olan fikirləri “Müasir Azərbaycan dili” (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) kitabında öz əksini tapmışdır. – (Dəmirçizadə, 1972). Burada şifahi nitqə aid bir çox müddəalar bu gün də TV dili kontekstində öz aktuallığını saxlayır. Akademik M.Şirəliyev “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” kitabında göstərdiyi kimi, ədəbi dilin yazılı qolunun funksional üslublarının normativ qaydalarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində çox iş görülsə də bunu “... ədəbi dilin şifahi qolu haqqında demək mümkün deyildir. Halbuki müasir dövrdə şifahi dil sahəsinin işlənmə dairəsi çox genişlənməmişdir; biz hər gün radioda, televiziya, səhnədə, məruzələrdə, çıxışlarda müasir Azərbaycan şifahi ədəbi dilini eşidirik”.

Prof. Qulu Məhərrəmli şifahi dil məsələsi ilə əlaqədar aşağıdakı kimi polemik mülahizəsi xüsusilə maraqlı və diqqətəlayiqdir: “Televiziya nitqi adi danışıq dilidirmi? O nitq üslubları ilə necə əlaqədardır? Kütləvi nitqdə televiziya nitqi hansı yeri tutur, onun funksional üslublara münasibəti necədir? TV nitqi ədəbi dilin yalnız şifahi növüdülmü? Əgər belədirsə onda onun ekstralingvistik xarakteristikası necədir? Bəlkə radio nitqi, qəzet nitqi kimi elə televiziya nitqi də “xüsusi dil”dir? TV nitqi ilə kino dili eynidirmi? Yoxsa TV nitqi ədəbi dilin xüsusi üslubu növüdür? kimi suallar ekranda “Nitq” termininin də ədəbi dilin yazılı və şifahi normalarının sintezi olan xüsusi (audiovizual) üslubu növü kimi qəbul edirik? Çünki burada həm yazılı həm də şifahi dilin qaydaları özünü göstərir və onlar birləşərək TV-nin ümumi dil cizgilərini müəyyənləşdirir”.

Bütün bunlarla yanaşı Q. Məhərrəmli radio dilindən danışarkən müasir dövrdə şifahi dilin inkişaf perspektivlərinin genişlənməkdə olduğunu göstərir: “hazırda radio kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi sürətlə inkişaf edir və onun dili şifahi nitqin mühüm bir sahəsi kimi daha da cəlalanır”.

Şifahi dil həqiqətən də müasir dövrdə sürətlə inkişaf edir, təkmilləşir, zənginləşir və hətta öz informasiya məkanını get-gedə genişləndirir. Şifahi dilin normaları öz mənbəyini danışıq dilindən və yazılı dildən almış olsa da onun zənginləşməsi nitq aktına bağlıdır. Prinsip bundan ibarətdir ki, şifahi dil daha çox ümumişlək xarakter qazansın. Şifahi dil danışıq dilindən ənənəvi normaları mənimsədiyi kimi yazılı dildən də müəyyən icbari normaları qazanır. Ancaq bu icbari normalar yazılı dildə olduğu aktı vasitəsi ilə intensivləşir və intensivləşdikcə də kütləviləşir. Şifahi dilin normalarının kütləvişməsi əlbəttə ki, asan və tezbaşagələn proses deyildir. Bunun nitq aktı vasitəsi ilə kütləviləşdirilməsindən ötrü ailədən bağçaya, bağçadan məktəbə keçən prosesdə inteqrasiya yaradılması vacibdir.

*Yazılı dil üslubu.* Yazılı dil informasiyaların rəsmiyyət tələb etdiyi bir şəraitdə meydana çıxmışdır. Yazılı dilin vəzifəsi informasiyaların dəqiq, aydın, ardıcıl, məntiqli və variantsız ötürülməsindən, yayılmasından və çatdırılmasından ibarətdir. Yazılı dilin tətbiq edilməsi əlifbanın yaradılması dövründən başlayır. Yazılı dilin əsas prinsipini vahid normalılığa malik olmaqdan ibarətdir. Yazılı dilin qaydaları danışıq dili üzrə formalaşmış ənənəvi normalara və sabitlik üzrə dil strukturuna məxsus icbari normalara əsaslanır. Yazılı dildə icbariliyin tətbiqi informasiya mübadiləsinin davamlı olması normalarda pərakəndəliliyin baş verməsi tələbinə əsaslanır. Danışıq dili səviyyəsində yaranmış bədii nümunələrin yazıya alınması onların vahid yazı üslubu qaydasında mənimsənilməsi və saxlanması məqsədinə xidmət edir. Yazı və yazılı dilin normaları elmi, rəsmi-ışgüzar, publisistik və bədii üsluba tətbiq edilir. Məişət üslubu danışıq dili normaları üzrə işlənilir. Ancaq məişətə aid informasiyaların özü də yazıya alma bilər.

## ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumidilçilik. Bakı, Maarif, 1979.
2. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, 1982.
3. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013.
4. Bayramov Akif, Məhərrəm Ziyəddin, Mustafa İskəndərzadə. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı, “ULU”, 2015.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979.
7. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti. Bakı, Maarif, 1983.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
9. Quluzadə Gülsadə. Nitq mədəniyyəti. Nitqin yığcamlığı üzərində iş. Təhsil Problemləri. 5 May, 2014.
10. Məmmədli Aysel. Konstativ və performativ cümlələr. “Filologiya məsələləri”, 2015, № 2.
11. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, Elm, 1969.
12. Nəsbili Firuzə. Nitq mədəniyyəti: [https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq\\_mədəniyyəti/Nitq\\_mədəniyyəti\\_haqqında\\_anlayış](https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_mədəniyyəti/Nitq_mədəniyyəti_haqqında_anlayış).
13. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1970.
14. Veysəlli Fəxrəddin. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013.
15. Məmmədli Aysel. Konstativ və performativ cümlələr. “Filologiya məsələləri”, 2015, № 2.

## ŞİFAHİ DİLİN ÜSLUBU

### Xülasə

Şifahi dil danışq dilinin cilalanmış və zənginləşdirilmiş normaları əsasında formalaşır. Danışq dilinin normaları nə qədər ümumiləşsə də, onu şifahi dillə eyniləşdirmək mümkün deyil. Danışq dili ilə şifahi dil arasındakı ən mühüm fərq ondan ibarətdir ki, şifahi dildə nitq aktının azadlığı mövcuddur. Ona görə də danışq dili ümumi normalar yaratmağa meyllidir. Danışq dilinin öz xüsusi normaları yoxdur. Danışq dili bir tərəfdən danışq dilinin ümumiləşdirilmiş normalarını qəbul edir, digər tərəfdən isə yazılı dilin məcburi normalarından yayınır. Şifahi dil ümumi ünsiyyət-informasiya xarakteri daşır. Danışq dili daha çox rəsmi danışqların, görüşlərin, dialoqların, müsahibələrin, dövlət səviyyəsində ünsiyyət-informasiya mühitinin dili kimi formalaşır. Danışq dili xalq arasında təşəkkül tapıb təşəkkül tapdığı halda, danışq dili yuxarı təbəqə arasında formalaşib istifadə olunurdu. Danışq dilinin rəsmi mahiyyəti də bu əsasda qurulmuşdur.

**Açar söz:** lokal, üslub, norma, informasiya, dilüslubu

## СТИЛЬ УСТНОЙ ЯЗЫКА

### Резюме

Устная речь формируется на основе отшлифованных и обогащенных норм разговорной речи. Как бы ни были обобщены нормы разговорной речи, ее нельзя отождествлять с разговорной речью. Важнейшее различие между разговорным языком и разговорным языком заключается в том, что в разговорном языке существует свобода речевого акта. Следовательно, разговорный язык имеет тенденцию создавать общие нормы. Разговорный язык не имеет своих особых норм. Разговорный язык, с одной стороны, принимает обобщенные нормы разговорной речи, а с другой стороны, отклоняется от императивных норм письменной речи. Устная речь не носит общекоммуникативно-информационного характера. Разговорный язык в большей степени формируется как язык официальных переговоров, встреч, диалогов, интервью, общения и информационной среды на государственном уровне. В то время как разговорный язык формировался и формировался среди людей, разговорный язык формировался и использовался среди высшего класса. На этой основе строится официальный характер разговорной речи.

**Ключевые слова:** локаль, стиль, норма, информация, языковой стиль.

## STYLE OF ORAL LANGUAGE

### Summary

Oral language is formed on the basis of polished and enriched norms of spoken language. No matter how general the norms of the spoken language become, it is impossible to equate it with the oral language. The most important difference between spoken language and oral language is that in spoken language there is freedom of the speech act. Therefore, spoken language tends to create common norms. The spoken language does not have its own special norms. On the one hand, the spoken language adopts the generalized norms of the spoken language, and on the other hand, it avoids the mandatory norms of the written language. Oral language does not have a general communication-information character. The spoken language is mostly formed as the language of official negotiations, meetings, dialogues, interviews, state-level communication-information environment. While the spoken language was formed and formed among the people, the spoken language was formed and used among the upper class. The official nature of the spoken language was also established on this basis.

**Key words:** locale, style, norm, information, language style

**RƏYÇİ:** dos. L.Ələkbərova